

МІСЦЕВІ НАЗВИ ТРАДИЦІЙНИХ ПОДІЛЬСЬКИХ ПИСАНОК ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ

У статті розглядається питання місцевих назв традиційних писанок, які були поширені на території Поділля. На підставі власних досліджень традиційних писанок у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (1993-2023 рр.) автор наголошує на необхідності збереження місцевих назв традиційних подільських писанок, які є важливою складовою духовної і матеріальної культури українців Поділля.

Ключові слова: подільські писанки, традиційні місцеві назви, Поділля.

Традиційні подільські писанки упродовж майже 150 років привертають до себе увагу дослідників. За цей тривалий час інформацію та знання про них вдалось зберегти різними способами: власне оригінальні подільські писанки, зразки писанок на акварельних малюнках, відтворення народними майстрами копій із різних колекцій (кінець ХІХ - початок ХХІ ст.), поповнення подільськими писанками музейних колекцій у незалежній Україні, наукові видання та науково-популярна література, проведення міжнародних з'їздів писанкарів, фестивалів, свят тощо.

Об'єктом дослідження є традиційні подільські писанки.

Предметом дослідження є місцеві назви традиційних подільських писанок, які збережені та використовуються під час їх написання, дарування, участі в обрядах тощо.

Метою дослідження є опис збережених місцевих назв традиційних подільських писанок як невід'ємної частини традиційної культури українців Поділля.

Зберегти знання про традиційні подільські писанки необхідно, оскільки вони є важливою частиною духовної та матеріальної культури українського народу, зокрема українців Поділля. Місцеві назви традиційних подільських писанок збереглись у житті подолян до нашого часу. Сьогодні подільські традиційні писанки є найменш дослідженими в Україні [1]. Основну увагу звертають на символи традиційних писанок, їх написання, сучасне трактування символів окремими особами. На жаль, мало уваги приділяється збереженню місцевих (народних) назв традиційних писанок, їх символіки та районів поширення, традиційній технології виготовлення тощо. Це призводить до втрати знань про світогляд наших пращурів, їх матеріальну культуру, розуміння традицій та звичаїв українського народу.

«Модернізація» традиційних писанок вже сьогодні призвела до зміни часу та технології їх написання, поєднання символів із різних регіонів на одній писанці, втрати народних назв тощо. З'явилися у великій кількості гарно розмальовані видуті яйця (часто страусині та гусячі), які заповнили сувенірні крамниці України. Авторські «писанки» можна придбати упродовж року. Довільне поєднання символів іноді

перетворюють писанки-«видутки» у твори, які «прочитати» може лише автор писанки. Часом такі композиції на поверхні видутого яйця є відповіддю автора на виклики сьогодення, його особистих переживань чи вподобань.

Традиційні подільські писанки вирізняються архаїчною символікою, яка збереглась також на тканих килимах та рушниках, гончарних виробках, у народному малярстві, різьбі по дереву, народній вишивці Поділля.

Про найдавніші подільські писанки відомо із альбому Сергія Кульжинського «Описание коллекции народных писанок», 1899 р., який створений на основі збірки приватного музею меценатки і сподвижниці музейної справи Катерини Скаржинської. В опублікованому альбомі було представлено 2219 зразків писанок, ілюстрована частина налічувала 33 кольорові та 12 чорно-білих таблиць [2]. Упродовж тривалого часу (1888-1897 рр.) до колекції К. Скаржинської надійшло найбільше писанок із Подільської губернії – 770 зразків, із повітів: Брацлавського – 526; Вінницького – 7; Кам'янецького – 154; Проскурівського та Ушицького – 34; Ольгопільського – 3; невідомих повітів – 42. Подільські писанки у переважній більшості мали свої назви. Так, у селах Брацлавського повіту мали назви: у селі Білоусівка 43 писанки (із 45); у «Немирівському ключі» (на Немирівщині) – 344 писанки (із 355); у містечку Тростянець – 95 писанок (із 126). Перелік назв писанок, які не повторювались, у с. Білоусівці становив 35 (із 45) [3, с. 140]; у селах Немирівщини - 85 (із 355) [4, с. 141]; у м. Тростянець – 64 (із 126) [5, с. 150].

Вражаючий перелік чорно-білих зразків символів та назв писанок лише з одного села Попелюхи вперше було надруковано у науковому збірнику «Подільська старовина». Родина Яна та Гелени Беліна-Бжозовських, які проживали у селі Попелюхи Ольгопільського повіту, до 1917 року вивезли до Польщі створений власноруч пані Геленою альбом із зразками символів народних писанок. Ксерокопію альбому було передано до Вінницького обласного краєзнавчого музею пані Хеленою Бжозовською (м. Катовіце, Польща) разом із записом малюнків писанок на відеокасеті [6, с. 337- 356]. Майже через 20 років у Варшаві їх нащадки, родина Антонія і Єви Беліна-Бжозовських видали альбом «Podolskie pisanki», у якому представили історію власної родини та 183 символи (у кольорі) писанок села Попелюхи Ольгопільського повіту (тепер село Яворівка Тульчинського району Вінницької області). У липні 2012 р. у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї відбулась українська презентація їх альбому [7].

У 20-х рр. ХХ ст. 70 писанок із місцевими назвами символів із м. Піщанка, с. Студена Ольгопільського повіту, Могилівської округи Подільської губернії було зібрано і передано до Державного музею етнографії народів СРСР [8, с. 306].

Відомо, що на кінець 1926 р. - початок 1927 р. в етнографічній колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею було 1500 писанок зі всіх п'яти округів колишньої Подільської губернії, а в травні місяці 1927 р. музей отримав 245 писанок із Вінницького округу. Вперше зафіксуємо, що Вінницький обласний краєзнавчий музей на травень

1927 року мав 1745 писанок [9, с. 125]. Можемо припустити, що місцеві назви переважно більшості писанок були записані та збережені.

У кінці XIX – на початку XX ст. вивчення і поповнення етнографічних колекцій музеїв традиційними писанками передбачало збереження їх місцевих назв. Цього правила дотримувались краєзнавці, дослідники та меценати, які збирали писанки, замальовували їх символи та записували їх місцеві назви. Так, з альбому С. Кульжинського «Описание коллекции народных писанок», де вказані місцеві назви писанок, можна дізнатись про світогляд, духовну і матеріальну культуру подолян, рослинний і тваринний світ Поділля тощо. Це найперше, 45 писанок із с. Білоусівка Брацлавського повіту, надісланих священиком І. Лотоцьким; 355 відповідних акварельних копій традиційних писанок із околиць м. Немирова - «Немирівського ключа», зроблених Е. М. Греком та 126 писанок С. А. Венгржиновського з м. Тростянець. Як доказ, подаємо перелік назв писанок із с. Білоусівка Брацлавського повіту: «дубок», «сливки», дві різних писанки із назвою «сосна», «вазон», «виноград», дві різних писанки із назвою «хрести», три різних писанки із назвою «юрки», «рукавички», три різних писанки із назвою «вазони», «мутлі», дві різних писанки з назвою «тюльпани», «крутороги», «гребінці», «баранчики», «ластівчині хвостики», «барвінки», «вовчі зуби», «кучері», «курячі лапки», «боцони», три різних писанки із назвою «бокова рожка», «повна рожка», «сторчова рожка», «сорок клинців», «калитка», «хрестобоки», «квіточки», «кривульки», «жабки», «баранячі роги», дві різних писанки із назвою «зорі», «пауки».

Упродовж 1993-2023 рр. автором статті було здійснено збір інформації про традиційні писанки Вінниччини та Хмельниччини. Автор переконана, що важливим та необхідним є збереження традиційної технології написання писанок, місцевих назв писанок, використання писанок у традиційних обрядах тощо. За цей час автором було проведено багато майстер-класів, де кожна учасниця (за традицією, на Поділлі пишуть писанки лише жінки і дівчата) мала можливість власноруч навчитись виготовляти знаряддя для написання писанок - традиційний писачок (гестку, кісточку, зостку), ознайомитись із традиційними символами, збереженими місцевими назвами писанок, технологією написання писанок тощо.

У 1990-х роках у селі Рахни Лісові (тепер Тульчинського району) під час зустрічей із носіями знань про традиційні писанки та жінками, які писали писанки у минулому і на той час, автором замальовано 20 символів і записано 34 назви писанок [10].

У селі Гушинці Калинівського району переважна більшість писанок має назву «суничка» або «сунички». Від жінок, які пишуть писанки, нами записано також більше 20 місцевих назв писанок з іншими символами [11].

У 2006-2007 рр. під час кількох етнографічних експедицій автором було записано 26 місцевих назв і символів писанок у селах Хотьківці, Митинці, Вереміївка, Заруддя Красилівського району Хмельницької області [12, сс.249-252].

Про традиційні писанки та їх місцеві назви у селах Воронівці, Жданівка, Малий Митник, Уланів, Чеснівка Хмельницького район автор

доповідала учасникам Першої Хмельницької наукової історико-краєзнавчої конференції [13, с. 246-252]. У цих селах збереглися традиції написання писанок та їх місцеві назви.

У 2015 році автор записала інформацію від Стовбатько (Франчук) А. Й. із села Шарапанівка (тепер Тульчинського району) про традиції написання у її родині писанок та їх місцеві назви: «грабельки», «квіти», «дубовий листочок», «курячі лапи», «кривулька», «сосонка», «барилочко», «клинці», «сорок клинців», «волове очко» [14].

Традиційні писанки у Жмеринському районі автор почала досліджувати з початку 1990-х років. За цей час вдалось записати більше 30 місцевих назв і замалювати більше 20 традиційних символів писанок у таких селах: Олександрівка, Северинівка, Хатки, Чернятин, Кудіївці, Голубівка, Станіславчик. Також від літніх жінок було отримано пояснення символів та впливу писанок на життя людей. Зокрема, «виноград» – символ життя, мудрості та безсмертя; «сунічки» – на здоров'я; «грабельки» – на дощ і врожай; «сонечка» – сонце, що дає життя всьому; «сорок клинців» – на добробут і достаток господарям; «калиточка» – щоб гроші були; «пшеничка» – на добрий урожай зерна; «огірочки» – на добрий урожай огірків, городини; «заячі вушка» – на добробут; «листочок» – на врожай; «рушнички» – на добробут і щасливе життя; «пташечка» – символ вічної душі; «рожа» – символ сонця і краси, «дубові листочки» – побажання здоров'я (мужності, чоловічої сили) тощо. Зустрічались місцеві назви писанок без тлумачення їх назв: «хрестиком», «розбита», «розбитий хрест» [15].

Щодо переліку місцевих назв писанок та їх класифікації, за основу вважаємо доречно обрати місцеві назви писанок в опублікованих джерелах та дослідженнях. Розділимо умовно назви писанок, які були поширені: а) кін. ХІХ – поч. ХХ ст.; б) кін. ХХ – поч. ХХІ ст.

Малюнки писанок лише з одного села Попелюхи Ольгопільського повіту (тепер Яворівка Тульчинського району) у польському виданні «Podolskie pisanki» вражають кількістю місцевих назв, які не повторюються, їх згадано майже 60 [16, с. 102]. Автором підраховано точну кількість назв – 65. Зауважимо, що на наш погляд, кількість назв могла б бути значно більшою. Такий висновок можна зробити при детальному розгляді малюнків із польського видання та порівнянні малюнків подільських писанок із альбому С. Кульжинського. У виданні «Podolskie pisanki» під 28 малюнками писанок відсутні підписи, а ще 23 писанки мають назву «мальована». У сумі це дорівнює 51 малюнок, або ж 28%, від загальної кількості 183 малюнки. Традиційно термін «мальована» стосується техніки декорування поверхні яйця, а «мальованка» – це вже розмальоване куряче яйце фарбами – подарунок до Великодня. Зауважимо, що усі 23 писанки із села Попелюхи у виданні «Podolskie pisanki», які зазначені як «мальована», мають символіку та кольорову гаму із 3-4 кольорів, а 28 зображених писанок, у яких відсутні назви-підписи, також мають символіку та 3-4 кольори на малюнках. Отже, значна частина зображень із 23 підписами «мальована» - це писанки, у яких відсутні (втрачені) назви, як власне і 28 писанок, назви яких не подані під їх зображеннями. На підтвердження нашого висновку, звернемось до класифікації писанок за

способом їх виконання, запропонованою Степаном Килимником, у якій подано термін «мальованки» та їх опис: «Вони дуже гарні бували, мистецьки виконані різними фарбами, різними цікавими малюнками, але вже виконані не господинею, а малярем, і без всякої символіки. Ці писанки – продукт далеко пізніших часів» [17, с. 197].

На наш погляд, до місцевих назв традиційних подільських писанок може бути застосована класифікація писанок за давністю і видами «узорів» (С. Килимник): «а) символічні; б) рослинні; в) з мотивами живих істот; г) геометричні з різними формами та напрямками ліній; д) з мотивами-символами релігійними; е) з мотивами господарськими та людським життям» [18, с. 191]. На основі наведеної класифікації «узорів» С.Килимника пропонується авторський варіант класифікації місцевих назв традиційних подільських писанок:

- а) назви рослин;
- б) назви живих істот;
- в) назви геометричних фігур;
- г) назви релігійних символів;
- д) назви, пов'язані з життям людини;
- е) назви зображень у формі ліній чи крапок.

Проілюструємо авторську класифікацію місцевих назв писанок із зазначених вже сіл: Білоусівка, Попелюхи, Рахни Лісові, Гущинці та сіл Жмеринського району (Голубівка, Северинівка, Хатки).

Зауважимо: оскільки місцева назва писанки може складатися з кількох слів, важливим є питання: за яким із слів таку назву класифікувати? Пропозиція автора є такою: назва писанки визначається за першим словом або першими словами місцевої назви. Відповідно відбувається класифікація, наприклад: «дубовий листочок і драбинка» – назва рослини, оскільки перші слова назви «дубовий листочок» відносяться до рослини. «Рожа з дубовими листочками» – назва геометричної фігури, оскільки перше слово «рожа» є місцевою назвою геометричної фігури («рожа» - восьмираменна зірка). «Безконечник і сокирки» - назва зображення у формі ліній, оскільки «безконечник» є зображенням у формі хвилястих ліній. «П'явки з огірками» – назва живої істоти, оскільки перше слово «п'явки» означає живу істоту.

При поділі писанки «барилочко» традиційно назва складається із кількох слів: назви основного символу, який розташований посередині з додаванням назви символу, який розташований на пусі та на носку яйця. Наприклад: «безконечник і лапка», «безконечник і сокирки», «безконечник і квітка» тощо.

Відзначимо, що місцеві назви писанок можуть мати множину та однину. На це часто впливає поділ яйця при написанні писанки. Часто початківці помилково ототожнюють назви писанок, які містять одне і те ж слово в однині та множині, наприклад: «голубка» та «голубки», «вазон» та «вазони», «квітка» та «квітки» - кожна пара позначає два різних зображення на писанці.

Розглянемо місцеві назви писанок відповідно до авторської класифікації. Так, 43 із 45 писанок із села Білоусівка Брацлавського повіту (кінець XIX ст.) мають 35 назв, які не повторюються. Подамо місцеві назви писанок відповідно до класифікації:

а) «вазон», «сосна», «дубок», «квіточки», «тюльпани», «барвінки», «кучері», «виноград», «сливки»;

б) «ластівчині хвостики», «курячі лапи», «баранячі роги», «баранчики», «крутороги», «жабки», «боцюни», «мутлі», «пауки», «вовчі зуби»;

в) «сорок клинців», «рожа бокова», «рожа повна», «рожа сторчова»;

г) «хрести», «хрестобоки»;

д) «юрки», «рукавички», «калитка», «гребінці»;

є) «кривульки», «зорі».

Перелік зазначених 65-ти місцевих назв писанок із села Попелюхи, початок ХХ ст. (тепер Яворівка Тульчинського району) подаємо відповідно до авторської класифікації:

а) «дуб», «вазон», «вазончики», «огірочки», «огірочки і вовчі зуби», «огірочки з серпиками», «огірочки і гойданка», «сливочки», «кучерява яблуня», «яблунька і кучері», «сосонка», «квіточки», «бардинки», «бардинки і огірочки»;

б) «голубка», «голубки», «п'явки», «п'явки з огірками», «павук», «пауки», «павук і вовчі зуби», «череха», «качечки», «ластівчі хвости», «курячі лапки», «гусяча лапка», «гусячі лапки», «вовчі зуби», «вовчі зуби з квіточками», «голуб'ячі крила», «баранячі роги», «баранячі роги і крила», «кучері»;

в) «на сорока клинцях павук», «кучерявий сорока клинець», «рожечки», «сторчова рожа», «рожа сторчова закручена», «на сорока клинцях рожа», «бокова рожа», «бокова рожа з кутками», «рожа», «кучерява рожа»;

г) «розломані хрести», «хрести», «ломані хрести»;

д) «кручений рукав», «кручені рукава і крила», «граблі», «калиточка», «калитка», «сновалка», «грабельки», «човники», «човники і баранячі роги», «гойданка», «бесаги», «кресило», «люльки», «панна», «перерва».

є) «безконечник», «безконечник і голубка», «безконечник і лапка», «безконечник з поясками».

Назви писанок із села Рахни Лісові Шаргородського району (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) відповідно до авторської класифікації виглядають так:

а) «кучері», «квітка», «квіти», «квіти і вербова гілочка», «дубові листочки», «роза», «сливочки»;

б) «п'явки», «курячі лапи», «баранячі роги», «вовчі зуби»;

в) «сорок клинців», «рожа бокова», «рожа сторчова», «на сорока клинцях рожа», «пуста рожа», «рожа писана гладдю», «кучерява рожа», «закручена рожа», «повна рожа», «рожа з промінчиками», «ружа», «зорька», «триріг»;

г) «плащаниця», «зламані хрести», «хрестом»;

д) «барилочко», «калитка»;

є) «сонце», «сонечко», «безконечник», «ворота», «пояси», «обручки».

Перелік назв писанок із с. Гушинці Калинівського району (2004 р.) відповідно до авторської класифікації:

а) «вазон», «дубовий листочок», «дубовий листочок і драбинка», «рожа з дубовими листочками», «суничка», «сунички», «колоски», «рястом», «конвалія», «калина», «квіти», «лапка»;

б) «черепашка», «півник», «вогняний кінь», «курячі лапи»;

в) «сорок клинців», «рожа бокова», «сторчова рожа»;

г) назви відсутні;

д) назви відсутні;

е) «кривулька», «безконечник».

Традиційні 32 назви писанок у селах Голубівка, Северинівка, Хатки Жмеринського району (кін. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) відповідно до авторської класифікації:

а) «виноград», «суниці», «сунички», «колосок», «пшеничка», «огірочки», «листочок», «дубові листочки», «дубочок», «квіточка»;

б) «заячі вушка», «баранячі роги», «курячі лапи», «пташечка»;

в) «сорок клинців», «кавульками» або «сорок клинців», «рожа бокова», «рожа набивна», «рожа одинарна», «шість руж»;

г) «хрест», «хрестиком», «розбитий хрест»;

д) «Парасочка», «грабельки», «бочечка», «розбита барилочка», «калиточка», «рушнички»;

е) «безконечник», «качуринці» або «безконечник», «сонечка».

Щороку перед Великоднем у родині автора чотири покоління дівчат і жінок пишуть традиційні подільські писанки, кількість яких буває від 60 до 100 чи більше, а назв писанок – кілька десятків [19]. Завдяки збереженню знанням, які передаються з покоління в покоління, назви писанок і символи продовжують своє життя.

Висновки: традиційні подільські писанки мали місцеві назви. Ці назви розкривають світогляд, традиційні заняття, вірування, духовну і матеріальну культуру українців Поділля. Більшість традиційних подільських писанок зберігають свої місцеві традиційні назви з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст.

Джерела та література:

1. Ткаченко В.М. Феномен українського писанкарства кінця ХІХ - початку ХХІ ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). К.: Міленіум, 2020. 430 с.
2. Кульжинский С.К. Описание коллекции народных писанок. Всего 2219 рисунков (На основе собрания Лубенского музея Е.Н. Скаржинской) / Предисл. В.А. Мокляка. Харьков: САГА, 2011. 176 с., 2219 илл.
3. Там само, с.140.
4. Там само, с.141.
5. Там само, с.150.
6. Писанки с. Попелюхи // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від. ред. В.А. Косаківський. Вінниця, 1993. С. 337-356.
7. Podolskie pisanki. – Warszawa: EFEKT sp. jawna, 2012. 140 с.
8. Ткаченко В.М. Феномен українського писанкарства кінця ХІХ - початку ХХІ ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). К.: Міленіум, 2020. С. 306.

9. Брилін Г. К истории обласного краєведческого музея : очерки. Годы 1925, 1926, 1927. // Вінниця у спогадах: у 3-х т. Т. III: 1920-1950 рр. Вінниця: Віноблдрукарня, 2019. С. 104-131.
10. Пірус Т.П. Солярна символіка на писанках села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області // Поділля у контексті української історії / Ред. кол.: Лойко О.Г. (відповідальний редактор), Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. С. 84-88.
11. Пірус Т.П., Пірус К.Л. Архаїчна символіка на писанках с. Гушциці Калинівського району Вінницької області / Т.Пірус, К. Пірус // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: зб. наук. пр. [відп. ред. Л.С. Мельничук]. Вінниця, 2004. С. 214-218.
12. Пірус Т.П. Традиційне писанкарство // Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. Київ, 2010. С. 249-252.
13. Пірус Т.П. Традиційні подільські писанки у Хмельницькому районі Вінницької області // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція / Матеріали конференції. 23 вересня 2015 р., м. Хмельник Вінницької області / Ред. колегія: С.Д. Гальчак (голова), Л.В. Баженов (співголова), Ю.А. Зінько (співголова), М.Н. Дорош (відповідальний секретар) та ін. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. С. 246-252.
14. Запис автора 14 грудня 2015 року від Стівбатько (дів. Франчук) Анастасії Йосипівни, 1944 р.н., уродженки с. Шарапанівки Крижопільського району Вінницької області.
15. Пірус Т.П. Народні писанки у селах Голубівка, Северинівка та Хатки Жмеринського району Вінницької області // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 7-8 жовтня 2016 р. / Ред. Ю.А. Зінько. Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2016. С. 109-121.
16. Podolskie pisanki. Warszawa, 2012. 140 с.
17. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. Факс. вид. К.: АТ «Обереги», 1994. Кн. II, т. 3 (Весняний цикл); т. 4 (Літній цикл). 528 с.
18. Там само, с. 191.
19. Пірус Т.П. Про традиційні подільські писанки. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 32 с.

Галина Матушок

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДВОПРОФІЛЬНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА 50-Х – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХХ СТ.)

У статті йдеться про запровадження у середині 50-х рр. у педагогічних закладах вищої освіти підготовки вчителів широкого профілю, що передбачало суміщення педагогами кількох споріднених